

HARMONIJI JOSIP LENARČIČ & CO., PATENT, VRHNIKA

Lenarčičev harmonij [3] (last Petra Casermana*).

Harmonij last Muzejskega društva Vrhnika [1] pred restavriranjem (Naš časopis, Vrhnika, 23. 4. 2007).

S harmoniji iz tovarne vrhniškega veleposestnika Josipa Lenarčiča sem se spoznal preko g. Nika Šušteršiča, tajnika vrhniškega Muzejskega društva, ki me je leta 2009 zaprosil, če bi lahko harmonij prepeljal h gospodu Janezu Pezdircu z Vrhnike v Metliko na obnovo. Takrat je bila to z moje strani usluga Muzejskemu društvu Vrhnika (MD), da jim ni bilo potrebno plačevati prevoza. Niti slutil pa nisem, da bo ta pot zame usodna, saj sem se pri tem povsem »zastrupil« s tem izdelkom vrhniškega tovarnarja.

Tudi veliko članov Muzejskega društva ni vedelo, da je bil ta izdelek vrsto let proizvajan na Vrhniki, in to nepoznavanje je tudi posledica popolnega pomanjkanja kakršnekoli literature o njihovem obstoju. Pregledal sem gradivo, ki mi je bilo dosegljivo ter povprašal proizvajalce in popraviljalce orgel na Slovenskem. Obrnil sem se na Nadškofijo v Ljubljani, na g. Matjaža Ambrožiča, ki mi je povedal, da Lenarčičeve harmonije pozna in da jih je v Sloveniji veliko, vendar pa o njih nimajo nikakršne dokumentacije. Informacije sem iskal tudi

* Fotografije, kjer ni navedenega avtorja, je posnel Peter Caserman.

v župnijskem arhivu na Vrhniki, kjer sem izvedel, da v Župniji Vrhnika ni nobenega harmonija iz Lenarčičeve tovarne. V orglarski delavnici v Mariboru je bil odgovor povsem enak kot v Nadškofijskem arhivu v Ljubljani. Iskal sem tudi drugod: po pisnih, ustnih in elektronsko dostopnih arhivih. Zbral sem le zelo malo ustnih informacij {1}, {2}, zanimiv podatek z interneta, da so ga uporabili zaradi možnosti transponiranja skladb, a skoraj nič iz tiskane gradiva ali cerkvenih kronik o tem inštrumentu. To me je še bolj spodbudilo, da sem ta instrument začel še natančneje spremljati, iskati in raziskovati.

Od takrat pa do danes sem videl šele šest Lenarčičevih harmonijev, ki so si po zunanosti različni, vsebino pa imajo skoraj enako. Tri od teh sem uspel odkupiti s pomočjo informatorjev in dobrih ljudi. Na zunaj se razlikujejo po velikosti igralnikov, okrašenosti akustične školjke, načinu odpiranja igralnega dela, razponu transponiranja, okrašenosti tipk, po igralnem razponu igralnika in glede na število uporabljenih patentov na igralniku. Prebral sem, da je imel J. Lenarčič prijavljenih več kot 25 patentov, kar je tudi s pridom tržil in na igralnikih tudi zapisoval. Novejši, ko so bili igralniki, več igralnih možnosti so ponujali in bolj kompleksni so postajali. Da pa lahko njihov razvoj postavim v časovno zaporedje, je potrebno primerjati vseh pet znanih oblik harmonijev in njihovo sestavo (šestega iz Izole [6] v podrobnostih ne poznam).

Vseh pet harmonijev ima šest registrov, ne glede na okrašenost igralnikov ali dodatkov na igralniku. Registri se imenujejo (od leve proti desni): Forte – F, Sourdine – S, Expression – E, Vox Celeste, Tremolo in Forte – F, kot je prikazano na sliki 3.

*Glej seznam harmonijev na koncu prispevka.

Postavitev registrov.

Forte – F registra z obeh strani (skrajno levo in skrajno desno) pomenita odprtje dušilne loputice nad prepustnimi kanali zvoka, da toni nedušeno prihajajo v akustični del igralnika. Pri obliki vklopov in izklopov tega registra se na harmonijih opazi kar nekaj sprememb v časovnem razvoju igralnika. Na začetku so bili vklopi – odpiranje poklopa – narejeni tako, da si dvižno kotvico potisnil pod loputo in s tem sprostil ton, kar pa je delalo veliko težav zaradi trenja in drsnega načina vklopa, in veliko okvar, kar je prikazano na spodnjih dveh slikah. V času razvoja so odpiranje večkrat spremenili in je v enem primeru izvedeno tudi preko mehanizma dveh ploščic.

Drsko odprtje ploščice [4].

Drsko odprtje lopute [5].

Z odprtjem registra Sourdine – S se zapre dotok dodatnega zraka na spodnji del igralnika. S tem pa utišamo spodnji del – levo roko. Pri tem je zanimiva ravno obratnost

delovanja registra, kot pri vseh ostalih registrih. Tako je register uklopljen pri uvlečenem stanju.

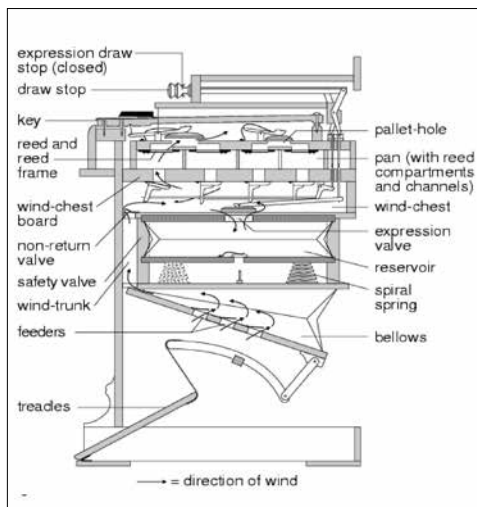
Register Expression

Najzanimivejši register in hkrati tudi posebnost Lenarčičevega harmonija je register Expression – E, ali kot mu pravijo popravilci harmonijev, trgalnik mehov (slika 6). To je register, ki zrak iz nožnih mehov – zajemalnikov zraka, ki drugače polnijo zračni zalogovnik, direktno preusmeri na igralne jezičke in s tem izvajalcu na instrumentu da veliko ustvarjalno možnost interpretacije glasnosti zvokov in s tem tudi skladb. Zaradi tega je pri preveliki želji po glasnem igranju največkrat prišlo do previsokega tlaka v nožnih zajemalnikih zraka, saj tukaj ni nikakršnega varnostnega ventila za preprečitev prevelikega tlaka, kot je to primer pri zalogovniku zraka. Ta register se aktivira ob izvleku.

Vklopni mehanizmi registrov in levo zapiralo za Expression register.

Naslednji register Vox Celeste se aktivira ob izvleku in pri tem odpre dotok zraka v drugo vrsto jezičkov za zgornji del igralnika – desna roka. S tem izvajalcu ponudi bogatejši zvok zgornje polovice tipk, kar pride prav pri izvajanju bolj slovesnih skladb.

Prečni presek zgradbe harmonija – skica z interneta, ki ima skoraj enako zgradbo kot Lenarčičevi.

Zadnji register Tremolo je izmed vseh najbolj zanimiv, saj tega nisem zasledil pri nobenem drugem proizvajalcu harmonijev. Register je aktiviran pri uvlečenem stanju, in to pomeni, da zrak v zgornjem delu igralnika niha, če igramo več kot tri note hkrati, to je: ko igramo akorde. Na igralniku je na zgornjem delu postavljen vzmetni zaporni nihajni mehanizem, ki ob zmanjšanju tlaka od spodaj prične nihati in s tem dobimo značilen nihajoč – tremolo glas harmonija. Hitrost nihanja je odvisna od tlaka v zalogovniku, obtežitve nihajnega mehanizma in od števila hkrati igranih not na zgornjem delu igralnika.

Nadalje se harmoniji razlikujejo po številu oktav na manualu (tipk), ki jih ima posamezni harmonij. Število se tako giblje od štirih [1] do šestih oktav tipk [7], ki pa niso vedno

Oblika registra Tremolo.

vse v svoji funkciji. Lenarčičevi harmoniji so skoraj vsi, razen najstarejših primerkov [1], opremljeni z možnostjo mehanskega transponiranja višine igranja not.

Igralnik brez možnosti transponacije [1] (foto: J. P.).

Igralnik z mehansko transponacijo [4].

Prikaz premika manuala skozi stranske odprtine na igralniku [2] (foto: J. Pezdirec).

S tem pa seveda niso vse tipke v svoji funkciji. Največ 5 oktav igralnih tipk je v svoji igralni funkciji, ostale pa so uporabljene samo pri premiku tipkovnice. Ker se tipkovnica tako ni dala dovolj premakniti za transponacijo treh tonov navzgor in navzdol, so tako harmonijo dodali dodatne odprtine in pokrove, ki Lenarčičevim harmonijem dajo značilno obliko igralnikov s stranskimi škatlastimi pokrovi.

Oblika stranskih škatlastih pokrovov [2].

Okrasje igralnika [3].

Pri najbolj okrašenem harmoniju [3] je zanimivo to, da so tipke harmonija okrašene tako, kot bi igrali po notnem črtovju. Roza obarvane tipke so glavne notne črte, rumenkaste tipke so vmesni prazni prostori, svetlozelene tipke so pomožne črte in končno temnozelene tipke so vmesni prostori pri pomožnih črtah. Okrasje ima tako označen basovski in violinski ključ, ki sta v svoji natančni legi v notnem – barvnem črtovju. Tudi vse tipke so označene s kovinskimi ploščicami s svojimi tonskimi imeni.

Barvno notno črtovje na igralnih tipkah [3].

Razvoj igralnikov je šel tudi v vgradnjo kolenskega vklapljanja dodatnih oktavni tonov igranim tipkam – kolenski oktavniki. Z levim ali desnim kolenskim mehanizmom – registrom je glasbenik igranemu tonu lahko dodal še njegov višji oktavni ton in se s tem razbremenil igranja oktav. Ta sistem so vgrajevali v igralnike šele kasneje, saj ga najstarejši harmoniji niso imeli.

Oktaveni mehanizem (foto: J. Pezdirec).

Pozicija kolenskih oktavnikov

Zunanje razlike igralnikov so tudi v načinu zapiranja igralne površine – tipk. Prvotni so imeli pokrovno klapo z manjšo zaključno letvijo, ker še ni bilo transponacijskih držal. Pri naslednjih je pokrov izdelan kot izvlečna pokrivna zapora, kar pa ni dobra rešitev. Pri teh igralnikih se ne razvije značilen zvok v igralniku, saj zapiralna lesena ploskev zvok odbije nazaj v igralnik na zadnjo steno. Zvok tako ni odhajal v prostor in je nekoliko zamašen. Zato so mlajši harmoniji zopet izdelani s pokrovno klapo le, da je zadnja zaporna letev tokrat precej večja, saj mora zapreti tudi držala za transponacijo.

Igralnik z odprto izvlečno zaporo [4].

Zunanji izgled teh inštrumentov je bila stvar izbire naročnika. Cena harmonija je bila sigurno odvisna od oblike akustičnega ohišja in njegovega okrasja, saj je notranjost igralnika opisanih harmonijev delana po enotnem modelu. Pedalni sistemi, nožni zaje-malniki zraka, zalogovnik zraka, razbremenilni ventil, vzmeti in mehanizmi registrov se skoraj ne razlikujejo. Tudi igralni jezički se ne razlikujejo v čem drugem kot po igral-

nem obsegu, in prav tako ni bistvene razlike pri tremolo mehanizmu. Spremembe se vidijo zlasti v razvoju notranjosti samega igralnika. Tipke so z razvojem narejene vse bolj natančno. Nastavljanje višin je možno z vijaki in ne več z žeblički. Vzmetne opore tipk dobijo močnejše vzmeti. Vklonni mehanizmi registrov so natančnejši in možnosti razstavljanja in sestavljanja ob morebitnih (potrebnih) posegih v sam igralnik so hitrejša. Možnost transponacije tipk – višine igranja tonov – je število premikajočih in s tem sestavnih delov igralnika povečala za več kot dvakrat.

Celoten razvoj igralnikov je zelo težko umestiti v časovne okvire, saj pisni viri navajajo samo približni čas pričetka izdelovanja harmonijev (1897 – D). Zaenkrat nisem našel nobenega pisnega vira o samem poteku proizvodnje harmonijev, ki so jih na Vrhniki proizvajali.

Reklama za nakup harmonijev (*Šola v boju proti pijančevanju*, Pulj, tiskarna J. Krmpotič idr., 1900).

Kot zanimivost dodajam še zgornji oglas za Lenarčičeve harmonije iz leta 1900. V knjigi »*Šola v boju proti pijančevanju*« so jih oglaševali povsem enako, kot se dandanes oglašuje. *Povprašajte za cenike, najboljša kakovost, zelo lep glas in damo na obroke.* Reklamni oglasi se v več kot 110 letih niso prav dosti spremenili.

Z raziskovanjem harmonijev, ki so po sedaj znanih podatkih na Vrhniki nastajali več kot desetletje (od 1898 do 1913), nameravam nadaljevati. Upam, da bomo lahko nekoč te harmonije umestili v časovni, kakovostni in količinski okvir glede na ostale znane harmonije pri nas.

Za konec dodajam še slike označevalnih tablic proizvajalca na harmonijih v zaporedju, kakor so najbrž nastajali.

[1]

[5]

[4]

[2]

[3]

Prevzem obnovljenega harmonija poleti 2009 pri Janezu Pezdircu v Metliki .

Informatorji:

- {1} Restavrator Janez Pezdirec, Slamna vas, Metlika.
- {2} Marjan Bukovšek s. p., Popravilo in uglaševanje glasbil, Golo Brdo 16b, Golo Brdo, 1215 Medvode.
- (3) Doc. dr. Matjaž Ambrožič, izvedenec (kolavdator) na področju zvonoslovja in orglarstva ter pisec strokovnih elaboratov ob restavracijah in nakupih zvonov in orgel.

Literatura:

- 1 Internetno dostopni podatki in slike.
- 2 PODACI O HARMONIJI U DALMACIJI, UDK: 681.816.6(091)(497.58), Izvorni znanstveni rad, BOŽIDAR GRGA, http://hrcak.srce.hr/file/15271/93_113_AnaliOS22_Grga.pdf
- 3 ŠOLA v boju proti pijančevanju, Z dovoljenjem društva "Österr. Verein gegen Trunksucht" prosto poslovenil F. G., v PULJU. Tiskarna J. Krm-potič idr., 1900, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-JV72P1EU/?query=%27udc%3DMedicina%27&pageSize=20&fyear=1900-rekla-ma-za-J.-L.-harmonije>.
- 4 Olga Pivk, Tovarna stolov in ukrivljenega pohištva, Vrhnški razgledi 13, Vrhnika 2012.

Trenutno poznane lokacije znanih harmonijev Jos. Lenarčič & Co. so:

- [1] Harmonij iz porušenega gradu Turn nad Gabrovko. Leta 2007 ga je odkupilo Muzejsko društvo Vrhnika. Cankarjev dom na Vrhniki, avla.
- [2] Cerkev Povišanja Sv. Križa v Slamni vasi v Metliki.
- [3] Vrhnika, Peter Caserman, osebna last, harmonij, delujoč, z okrasjem in barvnimi tipkami (ta instrument je nabavil župnik iz Bele Cerkve med vojno po požigu orgel v njihovi cerkvi in so imeli harmonij za nadomestek. Na oglasu je takrat pisalo, da je leto izdelave 1932.
- [4] Vrhnika, Peter Caserman, osebna last, harmonij ima popolno originalno zvočno škatlo, potreben popravi meha, z izvlečno klapo za zaprtje igralnika (nabavljen v Idriji).
- [5] Vrhnika, Peter Caserman, osebna last, harmonij v razstavljenem stanju, saj je nosilna škatla razpadla zaradi izdelave replike zvočne škatle iz iverne plošče (nabavljen v Moravčah).
- [6] Župnijska cerkev Sv. Mavra v Izoli; ima v lasti enega od največjih poznanih harmonijev te proizvodnje – dvomannualni.
- [7] Dobrinj (KK) 2/72, ž. c. sv. Stjepana prvomuč. harmonij z raznobarvnimi spodnjimi tipkami, proizvodnja I. Lenarčič & Co./ Patent/ VRHNIKA, obseg 2H-b3. Bilo je 6 registrov.
- [8] Nin (ZD) 1/72, c. sv. Anselma muč. ima v lastništvu harmonij proizvodnje I. LENARČIČ patent, Vrhnika, nabavljen med leti 1900 in 1920.